

ПОЛІПШЕННЯ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ЗА РАХУНОК ЙОГО РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Вивчення рефлексії, рефлексивної компетентності, вивчення динаміки їх розвитку становить великий інтерес, як у теоретичному, так і в практичному плані. Вивчення рефлексії дозволяє наблизитися до розуміння механізмів творчого розвитку особистості вчителя.

Існує багато факторів, які впливають на творчий розвиток педагога. Одним з таких факторів є вміння користуватися рефлексією, тобто рефлексивна компетентність учителя. Однак ця сама рефлексія, так і її вплив на розвиток особистості вчителя вивчені недостатньо.

Метою дослідження є вивчення впливу рефлексивної компетентності на розвиток педагогічної творчості вчителя.

У літературі існує розуміння творчості в широкому й вузькому змісті.

Творчість, у широкому змісті, є створення нового. У такому значенні це слово може бути застосоване до всіх процесів органічного й неорганічного життя, тому що життя це ряд безперервних змін і все що обновляється й все зароджується в природі є продукт творчих сил. Творчість у загальному значенні - це процес людської діяльності, що створює якісно нові матеріальні й духовні цінності, або підсумок створення суб'єктивно нового. Поняття творчості припускає особистий початок і відношення йому слово вживається по перевазі в застосуванні до діяльності людини. У цьому загальноприйнятому змісті творчість це умовний термін для позначення психічного акту, що виражається у втіленні, відтворенні, або комбінації даних нашої свідомості, в (відносно) новій формі, в області відверненої думки, художньої й практичної діяльності (наукова творчість, поетична творчість, музична, творчість в образотворчих мистецтвах, творчість адміністратора, полководця й т.п.). Творчість можна розглядати не тільки як процес створення чогось нового, але і як процес, що протікає при взаємодії особистості (або внутрішнього світу людини) та дійсності. При цьому зміни відбуваються не тільки в дійсності, але й в особистості.

Творчість традиційно зв'язується з новизною. Вона характеризується як антипод шаблону, стереотипної діяльності й т.п.

Сутність творчого процесу полягає в реорганізації наявного досвіду й формуванні на його основі нових комбінацій. Творчість у самому широкому змісті є взаємодія, що веде до розвитку [11]. Творчість проявляється у всіх сферах її життєдіяльності: навчання, дозвілля, побуті, спілкуванні, роботі.

Педагогічна діяльність це процес постійної творчості. Але на відміну від творчості в інших сферах (наука, техніка, мистецтво) творчість педагога не має своєю метою створення соціально ціннісного нового, оригінального, оскільки його продуктом завжди залишається розвиток особистості. Звичайно, творчо працюючий педагог, а тим більше педагог новатор, створює свою педагогічну систему, але вона є лише засобом для одержання найкращого в даних умовах результату. Творчість педагога зумовлена творчим потенціалом особистості, що, формуються на основі накопиченого нею соціального досвіду, психолого-педагогічних і предметних знань, нових ідей, умінь та навичок, що дозволяють знаходити й застосовувати оригінальні рішення, новаторські форми й методи, й тим самим удосконалювати виконання своїх професійних функцій. З іншого боку, творчість приходить тільки тоді й тільки до тих, для кого характерно ціннісне відношення до праці, хто прагне до підвищення професійної кваліфікації, поповнення знань і вивчення досвіду як окремих педагогів, так і цілих педагогічних колективів.

Творча діяльність учителя, здійснюється у двох основних формах: застосування відомих засобів у нових сполученнях до виниклих в освітньому процесі педагогічних ситуацій і розробка нових засобів стосовно ситуацій, аналогічних з тими, з якими вчитель уже мав справу раніше. Творчий педагогічний процес являє собою встановлення нових зв'язків і комбінацій відомих раніше понять і явищ, і може бути реалізований на основі спеціальної методики. Оптимальні шляхи його здійснення можливо визначити за допомогою алгоритму, або за допомогою евристичної системи правил, дотримуючись яких легше знайти рішення. Розпорядження до педагогічної діяльності, норми цієї діяльності - необхідне науково обгрунтоване керівництво для вчителя в його роботі. Виконання цих розпоряджень (якщо вони приймаються саме як керівництво до дії, а не як догма) відкриває вчителю простір для справді творчої роботи.

Діяльність учителя, спрямована на осмислення власних дій, своїх внутрішніх станів, почуттів, переживань, аналіз цих станів і формування відповідних висновків по суті є рефлексією. Світ рефлексії різноманітний, багатий і індивідуальний у кожної людини. Саме здатність до рефлексії дає можливість людині формувати образи й сенси життя, дії, блокувати неефективні. Найважливішою особливістю рефлексії є здатність людини управляти власною активністю відповідно до особистісних цінностей і сенсів, формувати й перемикатися на нові механізми у зв'язку з умовами, що змінилися, цілями, завданнями діяльності. Рефлексія забезпечує осмислення минулого й передбачення майбутнього [12].

Для того щоб учити й виховувати вчитель повинен зрозуміти себе, йому необхідно контролювати й регулювати свої дії, розвивати свій внутрішній світ, він повинен опанувати рефлексією. "Щоб успішно взаємодіяти з іншими людьми, необхідно передбачати реакцію партнера на ту або іншу твою дію. Рефлексія на себе є, по суті справи, не що інше, як здатність поставити себе на місце іншого, засвоїти відношення інших до себе" [7].

Рефлексія містить у собі самоспостереження й самоаналіз. Рефлексія - основний шлях одержання нових знань. Знання про самого себе й інших не приходять до людини ззовні, але тільки через себе, через постійну рефлексію того, що з тобою відбувається щохвилини, "тут і тепер".

Метод педагогічної психології - спостереження. "Самоспостереження є різновидом спостереження й припускає вивчення психіки на основі спостереження за власними психічними явищами. Для його проведення у випробуваного повинен бути сформований високий рівень абстрактно - логічного мислення й здатність до рефлексії" [10].

"Вищий рівень розвитку педагогічної діяльності полягає в тому, що педагог ставить цілі по формуванню механізмів саморозвитку й спроможен до передачі учням своєї здатності до саморозвитку. У роботі з педагогами пропонується орієнтуватися на формування основ розумової діяльності. Переведення педагога в рефлексивну позицію, до систематичного пізнання себе в практичній ситуації..." [10].

Саме специфіка рефлексивного механізму й різноманіття способів рефлексії визначають потенціал особистості для особистісного росту й самовдосконалення.

Рефлексія є джерелом породження нових ідей і це відзначав ще Дж. Локк. І.Н. Семенов і С.Ю. Степанов уважають рефлексію джерелом творчих резервів мислення. На їхню думку, рефлексія значно підвищує продуктивність мислення при рішенні різних завдань, у тому числі й творчих. При цьому якщо рефлексію трактувати "як суто інтелектуальний процес, що забезпечує усвідомлення засобів рішення і їхніх предметних підстав у ході рішення типових завдань, то особливий інтерес представляє розгляд рефлексії в процесі творчого мислення з обліком її особистісного аспекту". При рішенні творчого завдання необхідна максимальна мобілізація особистісних можливостей людини, що визначаються не тільки запасом її інтелектуальних знань і умінь, але й властиво особистісними якостями, що залежать від її індивідуальних особливостей і ціннісних орієнтацій. Адже для того щоб вирішити проблемну ситуацію, необхідна максимально можлива особистісна залученість у розумову діяльність [5].

Давидов В.В. і Зак О.З. у статті "Рівень планування як умова рефлексії" [12] виділили два основних типи рефлексії, які використовуються при рішенні творчих завдань - *інтелектуальну й особистісну*. Інтелектуальна рефлексія спрямована на осмислення чинного суб'єктом руху в змісті проблемної ситуації й на організацію дій, що перетворюють елементи цього змісту. Інтелектуальний аспект рефлексії найбільше активно досліджується в сфері рефлексивної проблематики психології. Тут рефлексія розуміється як здатність інтроспективно переглядати й відслідковувати хід своєї інтелектуальної діяльності: виділяти, аналізувати й співвідносити її предметною ситуацією власні дії по вирішенню завдання. Дослідження рефлексії в даному напрямку розширює уявлення про психологічні механізми розвитку інтелекту й дозволяє реалізовувати їх у виховній і педагогічній психології [5]. Деякі дослідники інтелектуальну рефлексію ще називають когнітивною рефлексією.

Особистісна рефлексія спрямована на самоорганізацію через осмислення людиною себе й своєї розумової діяльності в цілому як способу здійснення свого цілісного "Я" [5].

Рефлексія безпосередньо пов'язана з педагогічними здібностями.

Н.В. Клюєва говорить, що: "Педагогічні здібності проявляються в чутливості до прийнятих вимог педагогічної системи, до специфіки їхнього відбиття відповідними учнями й до можливих способів впливу на учнів для одержання бажаного результату". На її думку педагогічні здібності мають два взаємозалежних рівні:

- 1) рефлексивний; і
- 2) проєктивний.

Проєктивний рівень містить у собі п'ять видів чутливості: гностичну, проєктувальну, конструктивну, комунікативну й організаторську.

Рефлексивний рівень вклучає три види чутливості: почуття об'єкта - уміня побачити, який відгук знаходять у дитини об'єкти реальної дійсності, проникнути в психологію учня; почуття міри й такту - уміня зрозуміти зміни, що відбуваються в особистості дитини (у її діяльності) під впливом різних засобів педагогічного впливу, а також причини змін; почуття причетності - здатність оцінити свої достоїнства й недоліки, а також і свою діяльність [10].

Із чого починається робота з удосконалення власної діяльності? З ревізії, осмислення цієї самої діяльності, тобто з рефлексії. У роботі вчителя можуть з'являтися труднощі й відбуватися помилки. Учителю, з низьким рівнем рефлексивної компетентності, що не володіє навичками рефлексивної роботи, провину за невіданий урок покладе на зовнішні обставини. Він пошлеться або на учнів, або на збіг обставин, але не на свій рахунок. З одного боку такий учитель може бути і правий, але така позиція педагога приведе до самозаспокоєння або до озлоблення, але нічого не дає для вдосконалення своєї роботи. Такий учитель думає, що йому нема чого вдосконалювати, а у виниклій проблемі його провини немає.

За класифікацією А.М.Новикова існують дві традиції трактування рефлексивних процесів:

1. Рефлексивний аналіз власної свідомості й діяльності суб'єктом - рефлексія першого роду, так звана *авторефлексія*.

2. Рефлексія як розуміння міжособистісного спілкування: як розуміння одним суб'єктом іншого суб'єкта, а також як з'ясування того, як інший суб'єкт, інші люди знають і розуміють "рефлексуючого", його особистісні особливості, емоційні реакції й когнітивні (пізнавальні) уявлення - рефлексія другого роду. Причому, для властиво навчального процесу провідну роль грає рефлексія першого роду - авторефлексія. У виховному ж відношенні в учнів необхідно формувати вміння рефлексії другого роду - рефлексії міжособистісних відносин [9].

Автор розділяє точку зору А.А. Бізяєвої, що одним із способів виходу із кризової ситуації є застосування рефлексії. У практичному змісті для виходу в рефлексію досить задати собі питання типу "Що відбувається? Що з мною? Що я роблю і чому?" Такий самий ефект зробить і усвідомлення людиною проблемності ситуації, у якій вона опинилася. Неможливість поводитись як раніше викличе зупинку поточного психічного процесу, і людині буде дана можливість відрефлексувати себе та ситуацію [2]. Розвиток рефлексивних здібностей особистості припускає формування адекватної самооцінки, високого рівня самоконтролю, способів саморегуляції.

Залежно від того в якому аспекті трактується рефлексія вона представлена наступними типами: рефлексія інтелектуальна, особистісна, комунікативна й кооперативна.

Крім аспектного підходу у вивченні рефлексії використовується й системний підхід при якому досліджується взаємодія окремих типів рефлексії в умовах однієї ситуації. Так звана інтегральна рефлексія екзистенціального типу, виникає в кульмінаційні моменти творчості, що носять кризовий для особистості характер, і спричиняє радикальні зміни "Я" суб'єкта як цілого. Після подолання такої ситуації рефлексія знову диференціюється на попередні її типи рефлексивних процесів, але спливаючі вже на основі функціонально нової структури особистості [2]. Рефлексія як відображення, як система інформативних зворотних зв'язків, відіграє величезну роль у розвитку особистості, її діяльності, спілкуванні, відносинах і взаємодіях. Рефлексивні компоненти є складовими усіх видів професійної й психологічної компетентності.

Одним з основних професійних якостей учителя є рефлексивна компетентність. Вона дозволяє найбільше ефективно й адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує процес розвитку й саморозвитку, сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності й результативності.

Рефлексивна компетентність - це професійна властивість особистості, що проявляється в ефективному здійсненні рефлексивних процесів, реалізації рефлексивних здатностей, що прискорює процеси індивідуально-професійного розвитку, підвищує креативність діяльності. Рефлексивна компетентність складається з поінформованості щодо процесів актуалізації особистості, реалізації рефлексивних здатностей в осмисленні й подоланні стереотипів мислення й утворення нового інноваційного змісту. Це важлива професійна якість особистості, що позитивно впливає на процеси індивідуально-професійного розвитку. Більша роль рефлексивної компетентності в переосмисленні особистісного й професійного досвіду. Вона сприяє формуванню нових професійних еталонів і стандартів, що стимулюють розвиток.

Структура рефлексивної компетентності передбачає:

- знання про ролі функції й позиціональної організації колективної взаємодії (кооперативний тип рефлексії);
- уявлення про внутрішній світ іншої людини, психологічні детермінанти її активності й відносин (комунікативний тип рефлексії);
- уявлення про свої вчинки й відносини, образ власного "Я" як індивідуальності (особистісний тип рефлексії);
- знання про об'єкти й способи взаємодії з ними, здатність інтроспективно переглядати й відслідковувати хід своєї інтелектуальної діяльності (інтелектуальний тип рефлексії) [2, 4, 6].

Співвідносячи рефлексивну компетентність із іншими видами, що досліджувалися в психології, компетентності (комунікативна, соціально-психологічна, професійно-педагогічна, аутопсихологічна), можна відзначити, що вона за допомогою механізму рефлексії забезпечує своєчасне коректування й адекватний розвиток всіх інших видів компетентності [3].

Учитель з високим рівнем рефлексивної компетентності розкладає проблемну ситуацію "по паличках", проаналізує причину невдачі й з погляду зовнішніх обставин і з погляду своїх дій. Щораз рефлексія дозволяє ставити конкретні завдання по корекції діяльності. Учитель рефлексуючий - це вчитель зростаючий. Що приймає рефлексувати, що уникає рефлексії, неминує припиняється в професійному рості.

А.Н. Лой стверджує, що рефлексія відновлює шлях руху думки через удачі рішення завдань, які позначають істотне зрушення в розумінні проблем. Негативні результати діяльності теж у своєму роді позитивні для досвіду [8]. "Як і у випадку будь-якої рефлексії... як спонукальної причини виступає утруднення, як актуальне, так і можливе" [1]. Рефлексія дозволяє людині, моделюючи упередити свої ідеї.

Н.В. Ключова відзначає, що великий вплив на педагога робить рефлексивна діагностика "...при якій педагог осмислює цілі й засоби своєї діяльності, самовизначається щодо її предмета, проблематизує і конструює нові методи роботи".

Для того щоб психологічний аналіз і самоаналіз педагогічної діяльності сприяли професійному росту й розвитку педагога, на думку Н.В. Ключової необхідна наявність двох умов:

- потреба в педагога в позитивних змінах (змусити розвиватися не можна);
- укладання контракту із приводу взаємодії психолога й педагога по дослідженню й проектуванню діяльності. Беручи контракт психолог і педагог відповідають на питання: що ми будемо робити, навіщо нам це потрібно, які цілі ми ставимо, яких результатів хочемо досягти? Це дозволить вступити з педагогом у професійно-консультативні відносини, і організувати рефлексивний вихід педагога з позиції діяча в зовнішню позицію стосовно вже здійсненої, або проектуваної діяльності.

Що стосується діагностики розвитку рефлексивної компетентності вчителя, то вона повинна вироблятися опосередковано, наприклад, через діагностику підвищення професіоналізму. При цьому необхідно виходити з основного принципу сучасної діагностики: ніякої оцінки без розвитку [3].

Розвивати навички рефлексивної роботи, тобто підвищувати рівень рефлексивної компетентності можна використовуючи соціально-психологічний тренінг, як метод групової роботи з педагогами.

Н.В. Ключова говорить, що "...групова рефлексія дозволяє підвести педагогів до нової мети спільної діяльності". Крім цього педагогічну діяльність можна проектувати. "Ідея проектування педагогічної діяльності зафіксована в працях Г.П.Щедровицького. Їм були виділені три типи знань, що обслуговують педагогічну діяльність - практико-методичні, конструктивно-технічні (інженерно-конструкторські) і властиво наукові (науково-теоретичні) знання" [10].

За словами О.С. Анісімова, педагог може стати активним учасником своєї зміни, якщо ці зміни будуть ним усвідомлені й прийняті. Процес прийняття може протікати в контрольованій формі, як самовизначення, що припускає мати відповідні знання про себе й самосвідомість. Людина може стати тією, якою вона себе буде, на кого вона саморозвивається. Виникнення потреби в самозміні є наслідком побудови рефлексії й здійснення дії.

Працювати творчо значить постійно вдосконалювати свою роботу й удосконалюватися самому. Рефлексивна культура спричиняється професійне самовиховання, що вимагає від кожного педагога багатопланової діяльності по самопізнанню, самоаналізу, самоконтролю, самозвіту й т.д. Процес самовиховання має логіку й етапи розвитку, на кожному з яких використовуються ті або інші методи, засоби й прийоми роботи над собою [1,3].

Процес самовиховання вчителя починається із самопізнання, самовивчення й ухвалення рішення про необхідність постійно працювати над собою й викоринювати в себе небажані якості. Потім іде постановка мети й розробка програми, пов'язаної із самоорганізацією й використанням необхідних методів і прийомів самовиховання. І нарешті, практична реалізація програми, що включає саморегулювання й самокоректування професійної діяльності.

Таким чином підвищення рівня рефлексивної компетентності сприяє переосмисленню особистісного й професійного досвіду. Вона сприяє формуванню нових професійних еталонів і стандартів, сприяє творчому педагогічному процесу, стимулює розвиток.

Уміле використання рефлексії значно підвищує продуктивність мислення при рішенні різних завдань, і творчих у тому числі.

Рівень рефлексивної компетентності можливо підняти за допомогою спеціальних психологічних методів. Автором статті розроблений спеціальний семінар-тренінг для підвищення рефлексивної компетентності початкових учителів. Даний семінар-тренінг містить у собі лекції з рефлексії, індивідуальні та групові рефлексивні практики й спеціальні вправи. Надалі планується досліджувати психологічні умови формування рефлексивної компетентності учителів-початківців, а також дослідження результативності даного семінару-тренінгу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анісімов О.С. Онтологія в рефлексивному просторі / О.С. Анісімов. - М., 2002. - 400 с.
2. Бизяева А.А. Психологія думаючого учителя: Педагогіческая рефлексія / Анна Александровна Бизяева. - Псков: ПГПИ ім. С.М. Кірова, 2004. - 216 с.
3. Деркач А.А. Акмеологічні основи розвитку професіонала / А.А. Деркач. - М.: Изд-во Московського психолого-соціального інститута; Воронеж: НПО "МОДЭК", 2004. - 752 с.
4. Деркач А.А. Акмеологія: учебное пособие / А.А. Деркач, В. Зазыкин. - СПб.: Питер, 2003. - 256 с.
5. Исследование проблем психологии творчества. - Москва: Издательство "Наука", 1983. - 336 с.
6. Карпов А.В. Психология менеджмента: учебное пособие / А.В. Карпов. - М.: Гардарики, 2003. - 584 с.
7. Кон И.С. Открытие "Я" / И.С. Кон. - Москва: Изд-во политической литературы, 1978. - 367 с.
8. Лой А.Н. Сознание как предмет теории познания / А.Н. Лой. - К.: Изд-во "Наукова думка", 1988. - 248 с.
9. Новиков А.М. Методология учебной деятельности / А.М. Новиков. - М.: Изд-во Эгвес, 2005. - 176 с.
10. Педагогическая психология: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности 031000 "Педагогика и психология", "Педагогика" / [Ключова Н.В., Батракова С.Н., Варенова Ю.А. и др.]; под ред. Ключовой. - М.: Изд-во ВЛА ДЮС-ПРЕСС, 2006. - 399 с.
11. Пономарев Я.А. Психология творчества / Я.А. Пономарев. - М.: Изд-во "НАУКА", 1976. - 305 с.
12. Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования / [Редакция: Н.Г.Алексеев, Г.А. Антипов, О.А.Донских]. - Новосибирск: Наука, 1987. - 240 с.

Подано до редакції 15.02.10

РЕЗЮМЕ

У статті розкривається зміст поняття творчої діяльності вчителя, рефлексії й рефлексивної компетентності. Розглядається взаємозв'язок рефлексивної компетентності вчителя з його творчою діяльністю.

Ключові слова: особистість, рефлексія, рефлексивна компетентність, творча діяльність.

И.В. Ульянич

УЛУЧШЕНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ ЗА СЧЕТ ЕГО РЕФЛЕКСИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается содержание понятия творческой деятельности учителя, рефлексии и рефлексивной компетентности. Рассматривается взаимосвязь рефлексивной компетентности учителя с его творческой деятельностью.

Ключевые слова: личность, рефлексия, рефлексивная компетентность, творческая деятельность.

I.V. Ulyanovich

IMPROVING TEACHERS' CREATIVE ACTIVITY THROUGH THEIR REFLEXIVE COMPETENCE

SUMMARY

The article reveals the contents of such concepts as "teacher's creative activity" and "reflection and reflective competence"; analyzes interrelation between teachers' reflective competence and their creative activity.

Keywords: personality, reflection, reflective competence, creative activity.